

**ПОБОЖНІ ЗАПИСИ І ПОРЯТУНОК ДУШІ
В МЕНТАЛЬНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ЛЮДИНИ
НА МАТЕРІАЛАХ ШЛЯХЕТСЬКИХ ЗАПОВІТІВ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.**

На підставі шляхетських заповітів, записаних до актових книг Львівського і Перемишльського гродських судів у першій половині XVIII ст., простежується турбота ранньомодерної шляхти Руського воєводства про спасіння своєї душі після смерті. Піклування про неї мало для шляхтичів-заповідачів неабияке значення і проявилось в побожних записах у тестаментях. Заповідаючи різні грошові суми на церкви, костели, монастирі, шпиталі, на роздачу бідним, на молитви за душу й відправу задушних богослужінь, тестатори розглядали цю практику як можливість полегшити долю грішної душі в чистилищі й досягнути вічне життя.

Ключові слова: заповіт, порятунок душі, ментальність, шляхта, Руське воєводство, актові книги, молитви за душу.

Страх перед несподіваною смертю був одним з основних мотивів, які спонукали людину ранньомодерної доби укладати заповіт (тестамент). Цей страх, як важлива складова ментальности, залишив свій відбиток на таких – з погляду сучасної людини суто приземлених – документах, як заповіти. Ці юридичні акти є вражаючим свідченням того, якою тонкою була для людини барокової доби межа між земним і потойбічним існуванням. «Я свідомий(а) того, що ніщо не є настільки певним, як смерть, і таким непевним, як її година»¹, – звучала типова преамбула до заповітів тієї доби. Страх перед смертю, яка приходить раптово, зазвичай

---

¹ Цит. за: В. Ададуrow. *Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.)*. Львів 2002, с. 296-297.

переплітався з дрібнішими страхами, що посилювали його: страхом розлуки з близькими людьми, страхами за долю свого майна тощо. Та найпомітнішим серед них був страх померти невідповідно. Для віруючого католика ранньомодерного часу це означало, насамперед, піти з життя, не потурбувавшись про спасіння своєї душі, яке для шляхтича часів Речі Посполитої полягало в очищенні її від тягаря гріхів.

Духовна складова тестаментів була своєрідним віддзеркаленням усього процесу «мистецтва доброї смерті». Якщо не брати до уваги спадкових розпоряджень, структура правильно вибудованого заповіту повторювала дії, які в ідеальному випадку мусив зробити помираючий. Йшлося про дії віруючого, що мали безпосередньо передувати смерті: звернення до Бога з молитвою, визнання віри, прохання про допомогу святих та Богородиці, покаяння. Останнє мало особливе значення: підручники з приготування до «доброї смерті» неодноразово наголошували на тому, що найбільше обтяжують душу гріхи. На думку єзуїта Томаша Мłodзьяновського, людина, яка перебувала на смертному одрі, мала заявити про свою огиду до гріхів та якомога щиріше розкаятися в них.² Окрім покаєнних молитов, помираючий мав висловити останню волю. Проте цей акт міг відбутися лише за умови, що душу не обтяжує смертельний гріх, бо в іншому разі вважалося, що тестамент не забезпечує помираючому шансів на вічне життя. Єзуїт у своєму творі наголошував, що для заповідача виплата прижиттєвих боргів і платні слугам є важливішою, ніж побожні пожертви. На практиці ж частина заповідачів (тестаторів) або не згадує про виплату заборгованостей або, в кращому разі, обмежується тим, що зобов'язує виконавців останньої волі задовольнити боргові претензії, якщо такі з'являться. Натомість тестатори не забувають зробити побожні записи, намагаючись у такий спосіб полегшити долю своєї душі після її роз'єднання з тілом.

Звичай чинити побожні записи на користь церков, костелів і монастирів був тісно пов'язаний з есхатологічними уявленнями, а також релігійністю шляхти барокової доби,³ хоча практика здійснення тестаментових записів на користь Церкви бере початок у Середньовіччі.⁴ З проголошенням догмату про чистилище (XIII ст.) порушується дихотомія

² T. Młodzianowski. *Akty przygotowania się na dobrą śmierć kapłanom na śmierć disponującym, starym także, słabym i tym, co się sami zdaleka na śmierć gotują, do używania potrzebne*. Kraków 1685, с. 6-9, 16.

³ Про це див.: M. Aleksandrowicz-Szumlikowska. *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów: Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI-XVII wieku*. Warszawa 1995, с. 45.

⁴ Докладніше див.: P. Dąbkowski. *Prawo prywatne polskie*, т. 2. Lwów 1910, с. 105; П. Дінцельбахер. *Смерть: Середньовіччя // Історія європейської ментальності / ред. П. Дінцельбахер; пер. з нім. В. Кам'янець. Львів 2004, с. 289.*

пекло/рай⁵: молитви за душу та богослужіння стають для католиків засобом впливу на спасіння душ померлих.⁶ Середньовічні уявлення про особливий характер взаємин між живими і померлими⁷ продовжують побутувати й у ранньомодерну добу. Живі й далі вірять у те, що вони можуть вплинути на долю душ померлих рідних і близьких. А віра в чистилище як проміжне місце між раєм і пеклом робить богослужіння й молитви за душі померлих ще актуальнішими: їх вважають засобами, які можуть полегшити страждання цих душ або скоротити час їхнього перебування в чистилищі.⁸

До середини XVIII ст. європейський заповіт ще залишається актом, метою якого є спасіння душі, проте побожні записи поволі відходять на другий план порівняно з майновими розпорядженнями.⁹ Тестамент поволі починає набирати рис цивільного акту. Однак, незважаючи на поступову секуляризацію європейського суспільства (пов'язану з появою протестантизму та модернізацією суспільних уявлень і практик), в традиціоналістських середовищах моління за душі померлих і у XVIII ст. залишається засобом досягнення «вічного життя». Багато заповідачів (які мають таку фінансову можливість) намагаються забезпечити моління не лише за свою душу, а й за душі, «які не мають [допомоги в] порятунку». Своєю чергою, сповнення таких зобов'язань виконавцями testamentів і спадкоємцями ставало певного роду гарантією, що й за них молитимуться після їхньої смерті. Таким чином, молитви за душі померлих сприймали як безперервний процес взаємодії живих і мертвих.

Доля душі після роз'єднання з тілом була актуальною і для річпосполитських шляхтичів. Проте їхня турбота про вічне життя постійно входила в суперечність зі світським звичаєвим правом, яке, намагаючись стримати процес переходу землеволодінь від шляхетського стану до духовенства, не толерувало записів на користь Церкви (а саме такими на практиці були записи на задушні богослужіння й молитви за душі померлих). У 1635 р. записувати земельні маєтки Церкві дозволено лише за умови, що шляхтич-фундатор присягатиме перед земським судом, що він чинить цей запис з власної побожності, нічого не отримуючи взамін. У 1669 р.

⁵ Див.: А. Гуревич. *Индивид и социум на средневековом Западе* [=Российские Пропилеи]. Москва 2005, с. 212.

⁶ Див.: П. Дінцельбахер. *Смерть: Середньовіччя*, с. 306.

⁷ А. Гуревич. *Индивид и социум*, с. 212.

⁸ Докладніше див.: Ж. Ле Гофф. *Рождение чистилища* / пер. з фр. В. Бабинцев, Т. Краева. Москва – Екатеринбург 2009, с. 14.

⁹ Див.: P. Ariès. *Człowiek i śmierć* / пер. з фр. E. Wąkowska. Warszawa 1992, с. 196; М. Кессель. *Смерть: Новий час // Історія європейської ментальності*, с. 310.

у Короні та Великому князівстві Литовському заборонено чинити фундації зі спадкового майна на користь Церкви без згоди сейму (*Reipublicae*).¹⁰ Такі обмеження були властиві саме для шляхетського законодавства й стосувалися лише нобілітету: наприклад, вірменське право (1519 р.), що діяло на території Польського королівства, навпаки, сприяло побожним записам, зобов'язуючи вірмен-заповідачів записувати певну частку свого майна насамперед на користь Церкви, єпископів і священників.¹¹

Записи на користь Церкви («легації» та «фундації», за тодішньою термінологією) були результатом доброї волі заповідачів усіх християнських конфесій і поділялися на духовні та світські. До перших належали записи на храми, монастирі, до других – записи на шпитали, а також виділення коштів, які слід було роздати бідним.¹² Мотивація побожних записів, крім звичайного висловлення релігійних почуттів, була різною. Робити легації на церкви й монастирі стимулювало само духовенство, для якого пожертви були одним із засобів для існування.¹³ Недаремно духовні особи були присутні при укладенні останньої волі, маючи за таких умов можливість «нагадати» помираючим про спасіння душі. Щоправда, духовна особа була присутня не завжди;¹⁴ очевидно, що це траплялося у випадках, коли заповідач самостійно укладав тестамент і власноручно писав його.¹⁵

Підручники з «доброї смерті» нагадували всім, аби ті, хто помиратиме, не довіряли спасіння своєї душі ані друзям, ані рідним, тому що насправді ці особи зацікавлені лише в успадкуванні їхнього майна. У «Розмові про смерть Людини з Духом» Дух попереджає Людину: коли опинишся на смертному ложі, рідні «дбатимуть про твої гроші, про твої скрині, про твої ключі, про твої мішки»¹⁶. Тому кожен католик повинен за

¹⁰ Див.: *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, т. 5. Petersburg 1859, с. 12.

¹¹ Пор.: *Привілеї національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.)* / упор. М. Капраль. Львів 2000, с. 221.

¹² Про це докладніше див.: P. Dąbkowski. *Prawo prywatne polskie*, т. 1, с. 237-238.

¹³ Докладніше див.: K. Zielińska. *Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsystorza pułtuskiego* // *Przegląd Historyczny* 77/1 (Warszawa 1986) 46; A. Karpiński. *Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w.* // *Tryumfy i porażki: Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVIII w.* / ред. M. Bogucka. Warszawa 1989, с. 207.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 479, стор. 819, 1104; спр. 480, стор. 768; спр. 482, стор. 413; спр. 483, стор. 1843; спр. 484, стор. 520; спр. 493, стор. 1893; спр. 496, стор. 1274.

¹⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 438; спр. 483, стор. 816; спр. 488, стор. 2076, 2652; спр. 490, стор. 1720.

¹⁶ *Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania do pobożnego życia y cwiczenia się w doskonałości chrześcijańskiej zachęcającymi dostatecznie objaśniona regułami, prawowiernym oboiey płci, wszel-*

життя забезпечити спасіння своєї душі за допомогою вчинення легації, бо для душі немає нічого кращого, ніж богослужіння. У тому ж підручнику читаємо: «Не можеш вчинити кращої і кориснішої для душі легації, ніж на богослужіння. Завжди допомагало і допомагає богослужіння душам, які перебувають у чистилищі»; благочестивим католикам також рекомендували зробити побожний запис таким чином, щоб його виконали після смерті тестатора якнайшвидше.¹⁷ Зрештою, серед заповідачів могли траплятися й такі, для яких записи на користь Церкви були способом реалізації певних особистих амбіцій.¹⁸

3-поміж проаналізованих нами 432 шляхетських заповітів, які вписано до реляційних книг Львівського та Перемишльського гродських судів у першій половині XVIII ст. (час укладення цих тестаментів припадає на проміжок між 1624 р. і 1750 р.) і які послужили джерельною базою нашої розвідки, у більшості є записи *ad pia legata*. Наприклад, заповіт гостинського підчашого Александра Неборовського (1716 р.) повністю складається із записів його земельних володінь на користь хижинського костелу,¹⁹ причому тестатор забороняє спадкоємцям оскаржувати ці записи чи перешкоджати здійсненню його волі. Подібно вчинила й сліпа безпотомна заповідачка Анна Собеська (1708 р.), заповівши жовківським домініканкам, у яких вона мешкала, усе своє майно (грошові суми та речі, за винятком ковдри для своєї служниці); мотивом такого запису були молитви за душу тестаторки.²⁰ Останньою волею безпотомної Зоф'ї Ольшовської з Маліновських (1707 р.) був запис усього рухомого та нерухомого майна монастирю бернардинців у Лежайську, які за це мали вимолювати перед Господом Богом за посередництвом Діви Марії прощення для душі тестаторки.²¹

До таких побожних записів, судячи із заповітів, входили записи на молитви за душу, на відправу задушних богослужінь, для роздачі милостині вбогим²², пожертви на шпиталі²³, а також на викуп людей з полону.

---

kiego stanu, conditiei y powołania, Kościoła S. Katolikom, pragnącym dusznego zbawienia wielce pozyteczna y potrzebna, przez approbowanych authorow... podana y opisana. Kraków 1675, с. 68.

¹⁷ Там само, с. 26-27.

¹⁸ Див.: А. Karpiński. Zapisy «pobożne», с. 207.

¹⁹ ЦДІАЛ, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 504, стор. 1969.

²⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 490, стор. 1655-1661.

²¹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 494, стор. 173.

²² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 434; спр. 483, стор. 1841-1842 (Львів).

²³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 483, стор. 1841-1842; спр. 488, стор. 2255 (Львів); спр. 490, стор. 1395-1396; спр. 493, стор. 1867-1868 (Львів); спр. 499, стор. 1396; спр. 512, стор. 1206 (Стоянів).

Для осіб, які відчували близькість поєднання з вічністю, спасіння душі було першочерговою справою: у переважній більшості тестаментів розпорядження щодо спасіння душі передують майновим диспозиціям на користь спадкоємців.²⁴ Наприклад, Матеуш Польковський (1686 р.) писав, що «ховав тридцять два червоних злотих для того, щоб душу свою рятувати»: з цих грошей шляхтич десять злотих призначив на богослужіння, а двадцять наказав роздати як милостиню вбогим, щоб вони своїми молитвами причинилися до спасіння його душі.²⁵ Для М. Польковського така сума була вочевидь чималою, він збирав її саме з метою спасіння душі, потайки від спадкоємців, котрі звинувачували його в приховуванні грошей (через це на момент укладення заповіту між тестатором і його дітьми тривав конфлікт).²⁶ До того ж, з тестаментів випливає, що практика записів на користь Церкви на той час уже була традицією: шляхтич унійного віровизнання Яцько Нановський Іляшевич (1706 р.) просить рідних, щоб ті чинили з його тілом за «християнським обрядом» (навіть не призначаючи конкретних грошових сум), завдяки чому заповідач зможе «отримати небо»²⁷.

Скільки «коштувало» спасіння душі?

Очевидним є те, що заповідачі виділяли кошти на моління за душу в межах своїх матеріальних можливостей. Величина сум, які призначалися для богослужінь за душу, коливалася від кількох до кількох десятків тисяч злотих. Іноді сума залежала від кількості богослужінь, яку заповідали відправити тестатори. Загалом заповідачі намагалися «замовити» якомога більше число служб за спасіння душі. Зокрема, Кристина Гулевичова (1709 р.) записала берестецьким тринітаріям 1 000 злотих – на тисячу богослужінь.²⁸ Дороговицька старостина Анна Роевська (1710 р.) висловила бажання, щоб львівські тринітарії, у монастирі яких буде похоронене її тіло, щотижня відправляли за її душу чотири богослужіння. На це заповідачка призначила суму 7 000 злотих, а крім цього додала ще 4 000 злотих, аби ті ж отці правили за її душу щонеділі й у великі свя-

²⁴ Докладніше про це див.: О. Вінниченко. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 11-12. Дрогобич 2008, с. 541.

²⁵ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 434.

²⁶ Див.: О. Вінниченко. Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 7: *Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи*. Київ 2007, с. 161-173.

²⁷ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 480, стор. 481.

²⁸ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 492, стор. 1455.

та. Окрім записів на задушні служби (разом 11 тисяч злотих), А. Роевська виділила ще 4 000 злотих на викуп полонених (тринітарії займалися звільненням християнських бранців із мусульманської неволі), «особливо з Руського воеводства, або Краківського, або інших воеводств»²⁹. Останній запис є фактично винятковим для тогочасних шляхетських тестаментів. Вартим уваги є запис 4 000 злотих на костел св. Миколая львівських тринітаріїв від лувківського підчашого Стефана Яна Ожги (1709 р.). Тестатор розпорядився, аби за ці гроші відправлялися такі служби: одного тижня – за його душу, а кожного наступного тижня – за душі всіх покійних із роду Ожгів.³⁰ Безпотомний тестатор Флоріан Розвадовський (1716 р.) для молитов за свою грішну душу призначає 4 500 злотих: диківським домініканцям і ярославським єзуїтам – по 2 000 злотих, на костел – 500 злотих.³¹

До числа заповідачів, які виділили на молитви десятки тисяч злотих, належить і новгородоцький стольник Ян Францішек Гоішевський (1702 р.). Лише на молитви за власну душу він призначив понад 30 тисяч злотих, а саме: по 10 тисяч злотих – для єзуїтів у Перемишлі, єзуїтів у Самборі та на ремонт Кальварії Пацлавської, 2 000 злотих – домініканцям і 1 000 злотих – кармелітам босим у Перемишлі.³² Так само Кристина Немборовська (1707 р.) заповіла 30 тисяч злотих на молитви за душу ярославським єзуїтам (де її «тіло чекатиме судного дня»), призначивши ці кошти на будівництво костелу.³³

Проте варто відзначити, що суспільний статус і, відповідно, заможність заповідача не служили гарантією більших записів на Церкву. Коронний стольник і перемишльський підкоморій Костянтин Зефірин Ваповський (1703 р.), займаючи найвищий серед перемишльських заповідачів уряд, призначив на фундацію для костелу ярославських реформатів лише 2 000 злотих, і що важливо – це єдиний його побожний запис.³⁴ Натомість рядовий шляхтич Самуель Муховецький (1734 р.) зробив фундацію на користь львівських тринітаріїв у розмірі 30 тисяч злотих.³⁵ Показовими є записи на молитви за душу, які здійснив безпотомний заповідач Міхал Гдовський (1746 р.). Усе його майно складала сума в 23 267 злотих, якою він розпорядився так (суми подаємо в польських злотих):

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1792-1794.

³⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1867.

³¹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 504, стор. 3422-3423.

³² Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 483, стор. 2059-2060.

³³ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 486, стор. 93.

³⁴ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 478, стор. 1108.

³⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 532, стор. 2190-2191.

- на поховання тіла – 200;
- на велике богослужіння – 20;
- ксьондзам, котрі будуть на похороні, – по 3;
- «попам» – по 1;
- до лувківського костелу (на два богослужіння щомісяця за душу заповідача біля вівтаря розп'ятого Господа) – 1 000;
- до томашівських францисканців (на одне богослужіння щотижня за душу заповідача перед великим вівтарем з умовою, щоб співали літанію до Пресвятої Діви Марії) – 4 000;
- до замойських боніфратрів (фундація щотижневого задушного богослужіння «на вічні часи») – 2 000;
- до замойських францисканок (щоб кожного тижня в п'ятницю співалася літанія до Господа Ісуса, одного тижня за душу заповідача, а другого тижня – за душі, що в «чистилищі не мають допомоги в порятунку»³⁶) – 2 000; до замойської колегіати на богослужіння за душу – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до тарногородського костелу – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до ярославських реформатів – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до ярославських францисканців – 50; тамтешнім убогим – 20;
- до замойських реформатів – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до замойських францисканців – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до замойських боніфратрів – 50; тамтешнім убогим – 10;
- до парохіяльного юзефівського костелу – 50; тамтешнім убогим – 20;
- до краснобрідських домініканців – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до чесанівських домініканців – 50; тамтешнім убогим – 20;
- до білгорайських францисканців – 50; тамтешнім убогим – 10;
- до лежайських бернардинців – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до ряшівських бернардинців – 100; тамтешнім убогим – 20;
- до ряшівських реформатів – 100; тамтешнім убогим – 20.

Загальна сума записів М. Ідовського на Церкву становила 10 650 злотих, тобто дещо менше половини всього його майна (наведений перелік побожних записів є одним із найдокладніших).³⁷

Дехто з тестаторів заповідав для молитви за власну душу найрізноманітніші речі. Василій Терлецький-Прокопович (1703 р.) призначив заплатити за сорокоуст священникові десять і дияконові п'ять злотих або подарувати одну корову на двох.³⁸ Ігнатій Беринда-Чайковський (1716 р.) записав церкві св. Миколая у Маришівцях борть (пень із бджола-

³⁶ «Za dusze w Czyśćcu ratunku niemaiące» (ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 570, стор. 1633).

³⁷ Там само, стор. 1632-1634.

³⁸ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 474, стор. 818.

ми)³⁹, Марцін Якуб Пшилуський (1714 р.) – львівським єзуїтам трьох коней, два пістолети і три шаблі⁴⁰, подружжя Селецьких (1709 р.) – набуту земельну ділянку⁴¹.

Як правило, тестатори записували грошові пожертви на кілька різних церков, костелів чи монастирів (зрештою, частими також є випадки, коли кошти призначалися для християнських храмів різних конфесій – латинських та унійних). Саме завдяки заповітам можемо простежити ступінь престижності тих чи інших орденів, монастирів чи церков у тогочасному суспільстві (принаймні в його шляхетській частині).

З римо-католицьких орденів найчастіше записували пожертви домініканцям (у Львові, Перемишлі, Мостиськах, Чесанові, Паскові, Яворові, Бродах, Коломиї, Жовкві, Самборі та інших місцях)⁴², францисканцям (у Городку, Пінську, Ярославі та інших місцях)⁴³, реформатам (у Ярославі тощо)⁴⁴, бенедиктинцям (у Львові)⁴⁵, бернардинцям (у Луцьку, Домброві)⁴⁶, черевичковим кармелітам (у Львові та інших місцях)⁴⁷, босим кармелітам (у Пузлівській Волі та інших місцях)⁴⁸, капучинам⁴⁹, єзуїтам (у Львові та ін.)⁵⁰, тринітаріям (у Львові та Кракові)⁵¹, августинцям (у Львові)⁵², бригідкам (у Львові)⁵³, боніфратрам (у Перемишлі)⁵⁴.

³⁹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 503, стор. 1082.

⁴⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 500, стор. 2569.

⁴¹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 504, стор. 34-35.

⁴² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 815 (Мостиська); спр. 484, стор. 215 (Львів), 518 (Перемишль); спр. 487, стор. 823 (Чесанів); спр. 492, стор. 2230 (Пасков); спр. 493, стор. 1882 (Яворів, Львів); спр. 502, стор. 1189 (Броди, Перемишль); спр. 503, стор. 77 (Коломия); спр. 512, стор. 1496 (Жовква); спр. 515, стор. 2740 (Перемишль); спр. 525, стор. 1355 (Львів); ф. 13, оп. 1, спр. 494, стор. 492 (Самбір); спр. 514, стор. 1379.

⁴³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 1099; спр. 517, стор. 856зв (Городок); спр. 530, стор. 2014 (Пінськ); ф. 13, оп. 1, спр. 533 стор. 1790 (Ярослав).

⁴⁴ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 497, стор. 615-616; ф. 13, оп. 1, спр. 533, стор. 1790 (Ярослав).

⁴⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 503, стор. 1014 (Львів).

⁴⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 492, стор. 2230 (Домброва); спр. 502, стор. 1190 (Луцьк).

⁴⁷ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 1099; ф. 13, оп. 1, спр. 543, стор. 2139 (Львів).

⁴⁸ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 488, стор. 2649; спр. 490, стор. 1658 (Пузлівська Воля); спр. 517, стор. 194.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1792; спр. 500, стор. 2569 (Львів); спр. 515, стор. 2030 (Львів), 2740 (Львів); ф. 13, оп. 1, спр. 494, стор. 492.

⁵¹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1792 (Львів, Краків); спр. 499, стор. 550 (Львів); спр. 532, стор. 2190-2191 (Львів).

⁵² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 521, стор. 1168 (Львів); спр. 533, стор. 106 (Львів).

⁵³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 525, стор. 574 (Львів).

⁵⁴ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 543, стор. 2139 (Перемишль).

Деякі тестатори роблять записи на кілька різних монастирів одночасно. Наприклад, Гжегож Станіслав Пакославський (1702 р.) зробив леґації львівським черевичковим кармелітам, бернардинцям, реформатам і францисканцям⁵⁵, Антоній Писанка (1704 р.) – львівським єзуїтам, тринітаріям, францисканцям та домініканцям (також костелові св. Войцеха)⁵⁶, Зигмунт Долонжек (1712 р.) – львівським реформатам, бернардинцям, тринітаріям і францисканцям⁵⁷. Однак були й такі заповідачі, що записували кошти лише одному монастирю: наприклад, овруцький ловчий Александер Ґадомський (1734 р.) призначив 500 злотих львівським бернардинцям.⁵⁸

Чимало тестаторів заповідали грошові суми не лише монастирям, а й костелам. Ян Бялоскурський (1710 р.) призначив леґацію тулиґолівському костелові⁵⁹, Зигмунт Долонжек – руденському⁶⁰, Александер Моравец (1719 р.) – воутицькому⁶¹, Станіслав Дубайський (1726 р.) – ярославському⁶². Ґіацинт і Катажина Селецькі вчинили спільну леґацію церкві в Чайковичах.⁶³

Унійна шляхта, відповідно, робила записи на монастирі та храми східного обряду. Юрій Устрицький (1701 р.) наказав своїм дітям під страхом Страшного суду, щоб вони дали за його душу до Добромильського монастиря 50 злотих, до Топільницького монастиря – 30 злотих, на «нижню» церкву в Тур'ї – 50 злотих, а на «верхню» – 10 злотих.⁶⁴ Михайло Хлопецький (1709 р.) заповів 100 злотих ролівському храму і таку ж суму – хлопчицькій церкві, де були поховані його предки.⁶⁵ Юрій Татомир (1719 р.) заповів грошову суму Лебединському монастирю й коня – Мошногірському.⁶⁶ Іван Каронський (1722 р.) зробив леґації на користь львівських церков та Скиту Манявського.⁶⁷ Марко Блажовський (1744 р.) при-

⁵⁵ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 479, стор. 1099.

⁵⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 484, стор. 215.

⁵⁷ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 497, стор. 615-616.

⁵⁸ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 532, стор. 2703.

⁵⁹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 555.

⁶⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 487, стор. 615.

⁶¹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 515, стор. 2030-2032.

⁶² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 517, стор. 856зв.

⁶³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 503, стор. 34-35.

⁶⁴ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 471, стор. 2910.

⁶⁵ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 494, стор. 757.

⁶⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 510, стор. 829.

⁶⁷ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 514, стор. 1162.

значив на церкву в Городищі та монастирі 300 злотих.⁶⁸ Стефан Яворський-Мартич (1737 р.) виявився поміж представниками унійної шляхти заповідачем, який записав добромильським василіянам одну з найбільших сум – 1 000 злотих, а також здійснив побожні записи на інші унійні церкви в Перемишльській землі (записані кошти призначалися на «спасіння душі».⁶⁹

Серед шляхти східного обряду були й тестатори, які укладали суто духовний заповіт. До них належить Олександра Монастирська (1740 р.), яка у своєму тестаменті вмістила розпорядження лише щодо душі (хоча й не з усього спадкового майна), зокрема на святиню в Городищі призначила 150 злотих, до Кульчиць на «королівську церкву» – 50 злотих, до Смільницького, Добромильського, Білинського, Дерчицького монастирів – по 25 злотих,⁷⁰ охопивши таким чином побожними легаціями значну частину святинь Перемишльщини.

Показово, що річпосполитські шляхтичі-магометани під впливом християнської традиції також призначали кошти для моління за душу, але на мечеті. Наприклад, полковник королівських військ Міхал Олейовський (1709 р.) заповів для молитов за душу 100 битих талярів.⁷¹

Географія духовних записів

У деяких заповітах географія духовних записів дуже широка. Зокрема, Кристина Гулевичова здійснила записи таким святиням: берестецьким тринітаріям (1 000 злотих), берестецькій церкві (10 злотих), сокальським бернардинцям (10 злотих), люблінським домініканцям (30 злотих), луцьким домініканцям (30 злотих), боніфратрам (30 злотих), костелові Святого Духа (30 злотих), костелові св. Якуба (100 злотих), трьом шпиталям (30 злотих), трьом церквам у Луцьку (по 5 злотих), львівським тринітаріям (30 злотих) і костелу в Білостоці (30 злотих).⁷² Щось подібне спостерігаємо в тестаменті Констанції Захажеської (1718 р.), яка робить духовні легації таким костелам: кам'янецьким кармелітам босим, тринітаріям, домініканцям, францисканцям, теребовельським кармелітам, гусятинським бернардинцям, чортківським домініканцям, зінківським тринітаріям.⁷³

⁶⁸ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 562, стор. 1690.

⁶⁹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 547, стор. 1503.

⁷⁰ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 556, стор. 1864.

⁷¹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 491, стор. 999.

⁷² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 492, стор. 1455-1457.

⁷³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 520, стор. 118.

Деякі тестатори паралельно з легаціями у своїх заповітах оголошували про створення фундації. Анна Роевська призначила фундацію в розмірі 7 000 злотих на користь львівських тринітаріїв, у костелі яких заповідала поховати своє тіло.⁷⁴ Цьому ж чинові 4 000 злотих у формі фундації записав і Стефан Ян Ожга.⁷⁵ Миколай Альбіновський (1719 р.) здійснив фундацію на руденський костел.⁷⁶ Цікавим з огляду на фундації є тестамент католиків східного обряду, брата і сестри Андрія та Анни Красовських (1703 р.), які все своє майно, не маючи родичів, заповіли Церкві. У їхньому тестаменті читаємо:

Аби на вічні часи фундація була в 6 000 злотих катедральному соборові св. Юрія грецької віри, до каплиці ікони Найсвятішої Діви Теробовельської, тамтешнім отцям записуємо 2 000 злотих, львівській братській церкві [...] на свічки і лампи записуємо 3 000 злотих. Святим отцям Крехівського монастиря, де грішні тіла нас обох захоронити думаємо, або на фундацію, або на зведення церкви Святого Спаса [...] записуємо [...] 6 000 злотих. Святим отцям Скитського монастиря [...] 3 000 злотих. Святим отцям Почаївського монастиря для подальшого примноження хвали Божої на цьому святому місці записуємо [...] 2 000 злотих.⁷⁷

Поряд із цим Красовські здійснили записи на римо-католицький шпиталь Святого Духа та костел св. Яна «під Високим замком».⁷⁸ Так само Євстахій Станіслав Шептицький (1709 р.; двоюрідний брат перемишльського єпископа Юрія Винницького), наголошуючи в тестаменті на своїй належності до Східної Церкви, зробив також запис львівським отцям реформатам, у яких заповів похоронити своє тіло.⁷⁹

Тестаменти без побожних записів

Значна частина шляхтичів, тестаменти яких ми опрацювали, не вчинили жодного побожного запису.⁸⁰ Серед таких осіб – Уршуля Лозинська

⁷⁴ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1794.

⁷⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1867.

⁷⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 480, стор. 1206.

⁷⁷ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 498, стор. 1395-1396.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 492, стор. 2397.

⁸⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 478, стор. 1281-1284; спр. 481, стор. 1119; спр. 489, стор. 632-633, 1037-1038, 1336-1337; спр. 491, стор. 1018-1020; спр. 496, стор. 414, 608-609; спр. 497, стор. 1851-1853; спр. 502, стор. 1329-1334; спр. 503, стор. 745-748, 1210-1212; спр. 511, стор. 122-123; спр. 513, стор. 981-982; спр. 516, стор. 3843-3846, 4137-4138; спр. 520, стор. 582; спр. 556, стор. 1097-1098; спр. 560, стор. 2135; ф. 13, оп. 1, спр. 470, стор. 786; спр. 472, стор. 678; спр. 486, стор. 738-739; спр. 490, стор. 2297; спр. 491, стор. 189-190; спр. 493, стор. 1908; спр. 496, стор. 994; спр. 501, стор. 904-905; спр. 533, стор. 942-943; спр. 543,

(1700 р.), яка у своїй останній волі не призначає коштів для задушних молитов, проте просить пам'ятати про її душу.⁸¹ І Василій Кульчицький-Гричинич (1700 р.) жодним словом не обмовився про молитви за душу.⁸²

Причиною такого стану речей могло бути як недбале ставлення тестатора до християнської науки, так і (особливо) бідність заповідача; можливо також, що увагу поминанню душі було приділено поза текстом заповіту. Показовим щодо браку матеріальних засобів є тестамент Гелени Бачинської (1707 р.), яка чітко вказує, що не має коштів навіть для здійснення християнського обряду щодо тіла.⁸³ Миколай Пилатівський (1628 р.) на момент укладення заповіту мав готівки лише два червоних злотих, і ці останні гроші він призначив на скромний похорон і богослужіння. Також він зобов'язав дружину роздати милостиню вбогим, а якщо не буде такої можливості, то продати щось із речей і ці кошти роздати.⁸⁴

Обсяг коштів, які тестатори призначали для роздачі милостині, різнилися. Найбільшу з-поміж усіх заповідачів суму виділив коронний великий гетьман Станіслав Матеуш Жевуський (1728 р.) – 1 000 злотих⁸⁵, натомість Міхал Пйотровський (1733 р.), не маючи готівки для милостині, наказував продати рушницю, а виручені гроші роздати⁸⁶.

Траплялося, що побожний запис ставав фактично засобом повернення боргу заповідачеві. На такий випадок натрапляємо в тестаменті галицького хорунжого Стефана Злочевського (1691 р.), який записав мостиському домініканському костелові 4 000 злотих, заборгованих цьому достойникові підвоеводиною Доротою Курдвановською. У разі невиплати нею грошей заповідач наказував домініканцям вчинити наїзд на її маєтність задля повернення боргу.⁸⁷

* * *

Піклування про долю душі після її роз'єднання з тілним тілом мало для шляхти-заповідачів у ранньомодерний час неабияке значення. У тестаментах турбота про душу проявлялася в щирому покаянні, молитвах, проханні

стор. 2297-2298; спр. 553, стор. 1053; спр. 552, стор. 2084-2085; спр. 554, стор. 1915-1916; спр. 569, стор. 72; та інші.

⁸¹ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 478, стор. 1283-1284.

⁸² Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 484, стор. 663-664.

⁸³ Там само, спр. 482, стор. 990.

⁸⁴ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 490, стор. 2170.

⁸⁵ Там само, спр. 522, стор. 2976.

⁸⁶ Там само, спр. 530, стор. 1699.

⁸⁷ Див.: О. Вінниченко. Конфлікти в шляхетському соціумі, с. 169.

про прощення гріхів, заглаженні життєвих провипин. Матеріальним виявом такої турботи про душу ставали побожні записи, які представляють тестаторів, з одного боку, як благодійників-меценатів, а з іншого – як мізерних грішників. Усвідомлення себе негідним мирянином спонукало заповідачів переказувати кошти на користь монастирів, костелів, церков. Призначення заповідачами різних сум свідчить про те, що в цей період не було фіксованої плати за богослужіння, здійснювані за душі померлих. Намагання тестатора замовити якомога більше літургій вказує на віру шляхти в те, що кількість відправ пропорційно покращить становище душі в потойбічному світі. Неодноразові нагадування рідним про турботу про душу криють у собі прохання не забувати про відправу таких служб. Окремі тестатори, особливо гостро відчуваючи тягар своєї провини перед Господом, заповідали, щоб за їхні душі відправили тисячі богослужінь «на вічні часи». Побожні записи в тестаентах не обмежувалися до турботи про душі самих лише заповідачів. Чимало актів останньої волі накладали на ті чи інші чернечі згромадження обов'язок (взамін за фінансовані суми) молитися і за рідних тестатора, і за людей, за яких немає кому молитися. Отож вимальовується образ заповідача-мецената, який завдяки своїй фінансовій спроможності може потурбуватися не лише про себе, а й про інших християн, близьких йому чи навіть сторонніх.

Порівнюючи побожні записи шляхти латинського і східного обрядів, з упевненістю можемо сказати, що активніше кошти на богослужіння заповідали «люди римської віри». Очевидно, причиною було переконання римо-католиків про існування чистилища, тоді як для ранньомодерного шляхтича-уніята це не мало такого великого значення. Якщо вірні Латинської Церкви вбачали в численних богослужіннях можливість полегшити долю грішної душі в чистилищі, то тестатори східного обряду заповідали кошти переважно на обов'язкові богослужіння, пов'язані зі смертю. Важливою передумовою різних підходів до моління за душу було поширення в римо-католицькому середовищі підручників із «доброї смерті». У них вірних переконували, що літургія за душу померлого є найкращим засобом допомогти їй тоді, коли старання самої людини вже неможливі, адже молитви за душу здійснювали інші особи: священники, рідні, вбогі, братства. Фактично барокове *ars bene moriendi* спонукало заможних мирян перекласти обов'язок спасіння своєї душі на тих, які тямали в цьому більше, – на так званих «професіоналів молитви». Менша популярність записів на Церкву серед тестаторів східного обряду пов'язана також із тим, що в першій половині XVIII ст. унійна шляхта Руського воеводства складалася переважно з малозаможних родів, і це безпосередньо вплинуло на спроможність чинити записи на користь Церкви. Загалом же шляхту обох віровизнань не полишали надії спастися й досягнути вічне життя.

Oksana Vinnychenko

**RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AND NOTIONS OF SALVATION IN THE EARLY
MODERN PERIOD (ON THE BASIS OF WRITTEN RECORDS OF THE RUTHENIAN
NOBILITY - DURING THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY)**

The author examines the wills of the nobility deposited with the Lviv and Przemyśl city courts during the first half of the 18th century. An analysis of these documents demonstrates deep-seated concerns on the part of this social stratum regarding personal salvation and the afterlife. Testators often bequeathed substantial sums to churches of various denominations, to monasteries and to hospitals; made arrangements for the dispensation of alms to the poor; and allocated money for subsequent services and prayers for their souls. Such measures were deemed efficacious in palliating the fate of reprobate souls in purgatory and in attaining eternal life.

Keywords: will, salvation, religious consciousness, nobility, Ruthenian Voivodeship, official records, prayers for soul.